ประวัติศาสตร์ รบฮ่อ

พ.ศ. ๒๔๒๘ – ๒๔๓๑

ในสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตัดตอนออกจากหนังสือศึกไทยในร้อยปี ของคุณสังข์ พัธโนทัย

959.3035
ส526ปป

นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ

นายประยงค์ โรหิตเสถียร

ณ เมรุวัดธาตุทอง

วันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๒

#7654 9169

ประวัติศาสตร์ รบฮ่อ

พ.ศ. ๒๔๒๘ – ๒๔๓๑

ในสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตัดตอนออกจากหนังสือศึกไทยในร้อยปี ของคุณสังข์ พัธโนทัย

หอจดหมายเหตุ สำนักงานศพ วัดบวรนิเวศวิหาร

พิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ

นายประยงค์ โรหิตเสถียร

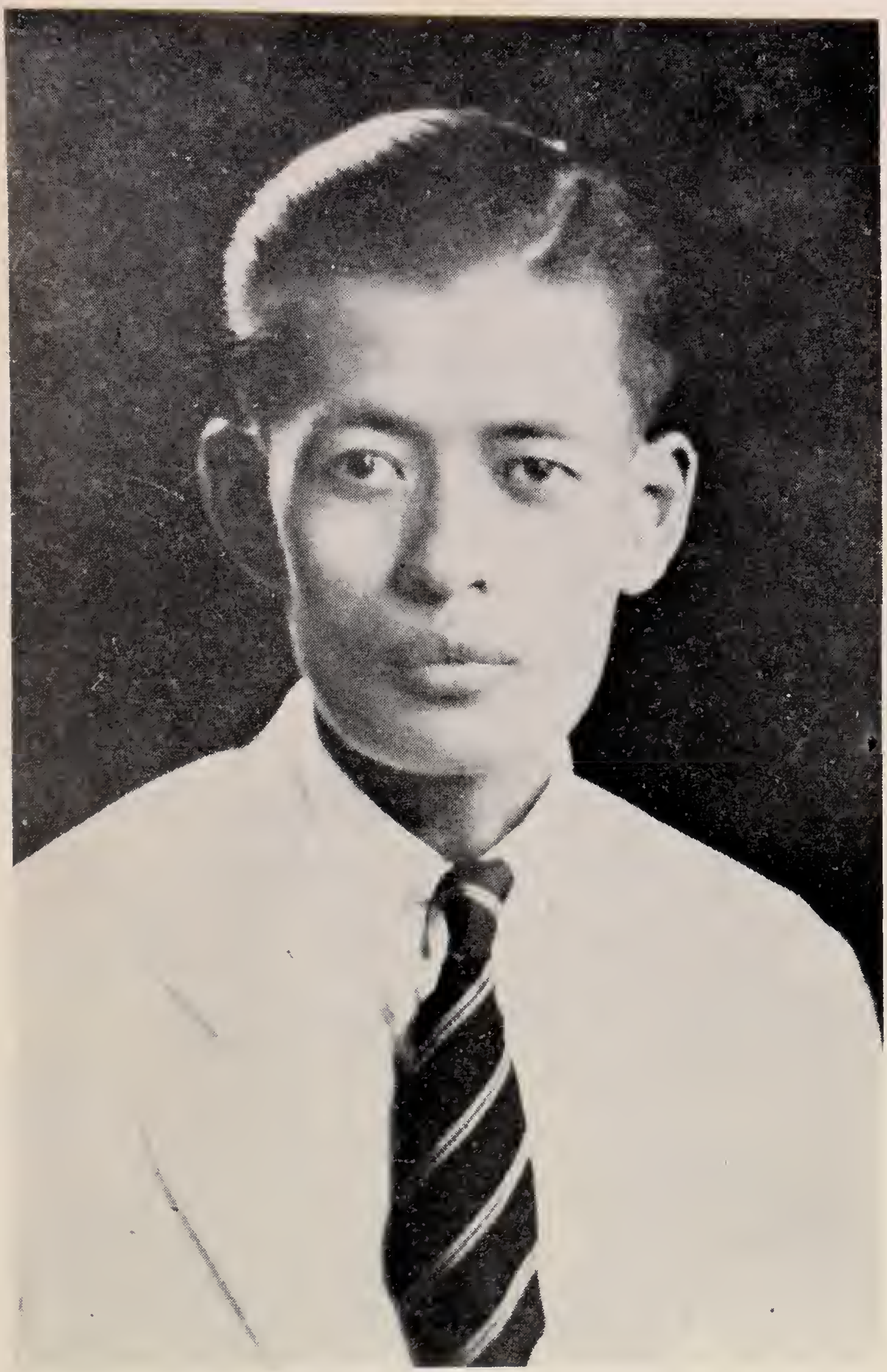
ณ เมรุวัดธาตุทอง

วันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๒

เลขหมู่ 959.3035
ส 526ปป

เลขทะเบียน 009169

นายประยงค์ โรหิตเสถียร

ชาตะ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๐

มรณะ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๑

(รูปนี้ถ่ายเมื่ออายุ ๓๖ ปี)

ประวัติย่อ

คุณประยงค์ โรหิตเสถียร เกิดวันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ ที่บ้านตำบลถนนสุรศักดิ์ เขตบางรัก กรุงเทพฯ เป็นบุตรคุณใหญ่และคุณเจือ (เมฆประสาท) โรหิตเสถียร สำเร็จการศึกษา ร.ร. อัสสัมชัญ

สมรส กับ แส สุคันธารุณ บุตรี พ.ต. หลวงวาทน์ วิมลศัพท์ (ชู สุคันธารุณ) และคุณเจือ (ภูมิรัตน) เมื่อวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๕ มีบุตรชายหญิง รวม ๙ คนคือ

๑. ร.ต. สุบัญญา โรหิตเสถียร สมรสกับเจ้าสุวรรณา ศรีเฉลิมศักดิ์

๒. ร.ต.ต. กฤษณ์ โรหิตเสถียร สมรสกับ รัตนา ไชยพัฒน์

๓. ยาใจ ภริยา พ.อ. สมภพ สุวรรณะชฎ

๔. สายใจ ภริยา ร.ต.ท. ธรรมนูญ ตัณฑเสน

๕. สุจินต์ ภริยา พ.ต.ต. เอนก สุทธยดิลก

๖. สุจิตรา ภริยา นายธนรัตน์ ยศวัฒนะ

๗. นายสยม โรหิตเสถียร สมรสกับ เตือนจิต อังศุวณิชชากร

๘. นายศรายุทธ โรหิตเสถียร

๙. สริยา ภริยา นายนพรัตน์ จันทร์เพ็ญ

การทำงานตามลำดับดังนี้ คือ

บริษัทอีสท์เอเชียติ๊ก

เป็นผู้จัดการบริษัทจังหวัดหนองคาย ในสมัยคุณปกรณ์ อังศุสิงห์ ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัด และเป็นประธานกรรมการบริษัทจังหวัดหนองคาย

บริษัท หลุยส์. ตี. เลียวโนเวนส์

ได้เริ่มความจำเสื่อมเมื่ออายุ ๖๐ ปี และเป็นมากขึ้นเรื่อยๆ จนจำอะไรไม่ได้ เมื่อวันที่ ๑๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๑ ได้พลาดหกล้ม ลุกขึ้นนั่งและทำอะไรไม่ได้ จนถึงวันที่ ๑๖ พฤศจิกายนปีเดียวกัน ได้เข้ารับการรักษาตัวที่โรงพยาบาลคามิลเลียม สุขุมวิท ๕๕ และได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคหัวใจวาย เมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๑ อายุได้ ๗๑ ปี

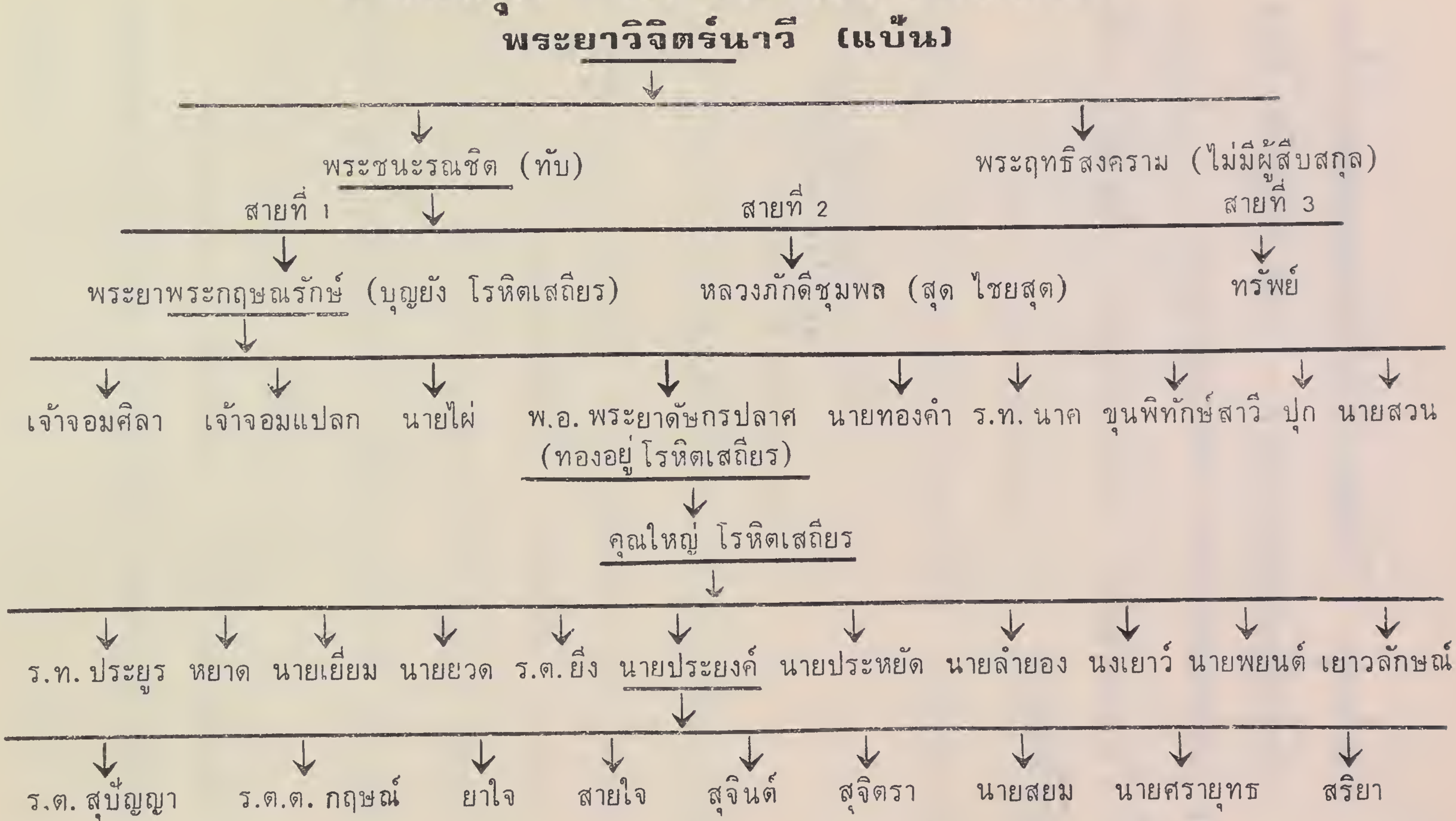
คุณประยงค์ โรหิตเสถียร เป็นผู้ที่มีความซื่อสัตย์สุจริตในการทำงาน ไม่ว่าจะอยู่แห่งใดก็ตาม รักษาเกียรติชื่อเสียงและวงศ์สกุล

การเลี้ยงลูก ก็ได้อบรมบ่มนิสัยให้มีความประพฤติเรียบร้อย และมีระเบียบอย่างเคร่งครัด จนลูก ๆ มีการศึกษาดีพอสมควร และประพฤติตนเป็นอันดีด้วยกันทุกคน

ด้วยกุศลบุญอันนี้ ขอให้คุณประยงค์ โรหิตเสถียร จงไปสู่สุขคติด้วยเทอญ

แส โรหิตเสถียร

สายสกุล โรหิตเสถียร (โดยย่อ)

ขอประทานอภัยต่อท่านที่ใช้นามสกุลร่วมกันซึ่งเป็นญาติ และมิได้ปรากฏนาม ณ ที่นี้ เป็นเพราะไม่สามารถที่จะค้นคว้าได้ถูกต้องสมบูรณ์

แส โรหิตเสถียร

คุณแส โรหิตเสถียร ได้นำร่างต้นฉบับ หนังสือที่จะพิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพคุณประยงค์ โรหิตเสถียรไปหารือว่าจะพิมพ์เรื่องที่นำมานี้ดีหรือไม่ ถ้าเห็นพ้องด้วย ก็ให้ช่วยพิจารณาแก้ไขตามที่เห็นควร เรื่องนี้ คือประวัติการรบฮ่อ พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๓๑

ผมพิจารณาแล้ว เห็นว่าคุณแสเลือกเรื่องได้เหมาะสมที่สุด เพราะเป็นเรื่องที่เทอดทูนวีรกรรมของต้นตระกูลโรหิตเสถียร คือ พันเอกพระยาดัษกรปลาศ (ทองอยู่ โรหิตเสถียร) ซึ่งคุณประยงค์ก็เป็นสมาชิกแห่งตระกูลนี้คนหนึ่ง และเรื่องนี้จะช่วยให้เกิดความภาคภูมิใจแก่สมาชิกของตระกูลรุ่นหลัง ๆ ต่อไปอีกด้วย

การตัดตอนเรื่องตามร่างนี้ คุณแสได้ทำมาอย่างดีแล้ว ไม่มีอะไรต้องแก้ไขแต่ประการใด ส่งมาอย่างไรก็คืนไปอย่างนั้น และหวังว่าเรื่องนี้จะอำนวยหิตานุหิตประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านบ้างตามควรแก่คติวิสัย น้ำพักน้ำแรงของคุณแสทั้งนี้ เป็นกตเวทิตาคุณอันควรนิยมยิ่ง ขอให้ผลแห่งอานิสงส์นี้จงเป็นอานุภาพส่งให้ดวงวิญญาณของคุณประยงค์ จงไปสู่สุขคติ ณ สัมปรายภพเบื้องหน้าโพ้นเถิด

ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺติ
สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีอันเกิดขึ้นเป็นธรรมดา
สิ่งทั้งปวงนั้น มีอันดับไปเป็นธรรมดา

ยิ่ง โรหิตเสถียร

สิ้นศกสองหนึ่งเศร้าเทวษทวี

ลูกหลานญาติน้องพี่มากหน้า
เฝ้าครวญคร่ำร่ำอาลัยทุกเวลา
ร่มโพธิ์นั้นพลันต้องมาล้มครืนลง
ลูกนั้นได้แต่พร่ำรำลึกถึง
กาลซึ่งพ่อเคยประคบประหงม
ลูกรู้ว่าพ่อทั้งทุกข์และระทม
ที่ต้องซมอยู่ด้วยไข้ในยามชรา
พ่อจากไปแล้วได้พ้นจากทุกข์
แต่ลูกนี้กลับทุกข์ยิ่งเสียกว่า
ตั้งแต่นี้ต่อไปใครเล่าหนา
ที่จะคอยพูดจาและอาทร
ลูกขอให้วิญญาณพ่อสู่สุขคติ
และจุติในภพภายภาคหน้า
ร่วมกับลูก ๆ หลาน ๆ ทั้งมวลมา
เช่นดังเคยผ่านมาภพนี้เทอญ

ด้วยความรักและอาลัยจากลูก

รบฮ่อ

พ.ศ. ๒๔๒๘ – ๒๔๓๑

สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕)

ความหมายของคำว่าฮ่อตามคำอธิบายของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ — ศึกครั้งที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๒๘ -- การปราบฮ่อขั้นต้น — ศึกฮ่อเกี่ยวกับฝรั่งเศส — ฝึกวิชาการรบแบบใหม่ — ศึก ๒ เดือนในหัวพันทั้งห้าทั้งหก — ดำริที่จะยกทัพไปปราบฮ่อในแคว้นสิบสองจุไทย — ฮ่อในแคว้นสิบสองจุไทยสวามิภักดิ์ต่อกองทัพไทย — กองทัพไทยยกกลับกรุงเทพฯ — ศึกครั้งที่ ๗ พ.ศ. ๒๔๓๑ ยกไปรบกับฮ่อที่เมืองหลวงพระบาง — ฝรั่งเศสเริ่มเกี่ยวข้องกับไทยในศึกครั้งนี้ — ม. ปาวี กงสุล ฝรั่งเศสประจำเมืองหลวงพระบาง ขอให้ไทยถอนกองทัพออกจากเมืองแถง สิบสองจุไทย หัวพันห้าทั้งหก — ไทยปฏิเสธและยืนกรานที่จะรักษาดินแดน ทัพไทยและทัพฝรั่งเศสทำความตกลงกันได้ — ทัพไทยในดินแดนต่าง ๆ ปราบฮ่อสงบและเดินทางกลับกรุงเทพฯ

ความหมายของคำว่าฮ่อ

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายความหมายของคำว่าฮ่อไว้ในจดหมายเหตุเรื่องปราบฮ่อ และจดหมายเหตุเรื่องเจ้าพระยาภูธราภัยยกทัพไปปราบฮ่อ มีความโดยละเอียดซึ่งควรสนใจดังนี้

มนุษย์ที่เรียกกันว่าฮ่อนี้ เรามักจะเข้าใจกันแต่ก่อนว่าเป็นชนชาติหนึ่งต่างหาก เมื่อครั้งปราบฮ่อคราว พ.ศ. ๒๔๑๘ พระยามหาอำมาตย์ (ชื่นกัลยาณมิตร) จับฮ่อได้ส่งมายังกรุงเทพฯ มีเสียงกระซิบนินทากันว่าพระยามหาอำมาตย์จับเจ๊กส่งลงมาลวงว่าฮ่อ เพราะผู้ที่นินทานั้นหารู้ความจริงไม่ ว่าฮ่อนั้นมันก็เจ๊กนั่นเอง เป็นแต่พวกไทยทางฝ่ายเหนือไม่เรียกว่าเจ๊ก เขาเรียกว่าฮ่อมาแต่โบราณ แม้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ซึ่งกล่าวถึงเรื่องจีนตีเมืองพม่าเมื่อตอนก่อนศึกอะแซหวุ่นกี้ก็เรียกว่าฮ่อตามคำไทยทางเหนือ บางทีคำที่เรียกว่าฮ่อนี้ชั้นเดิมทีเดียวจะหมายความว่าพวกมงโคลที่ได้เป็นใหญ่ในเมืองจีนครั้งราชวงศ์ไต้เชงเรียกให้ผิดกับจีนก็อาจจะเป็นได้ แต่ในชั้นหลังมาพวกชาวลานช้างและลานนาในมณฑลพายัพเรียกบรรดาเจ๊ก (ทั้งจีนและเม่งจู) ที่ลงมาทางบกแต่ฝ่ายเหนือว่าฮ่อตามอย่างโบราณ เรียกพวกเจ๊กที่ขึ้นไปจากกรุงเทพฯ ว่าจีนหรือเจ๊ก

ตามคำชาวกรุงเทพฯ จึงชวนให้ชาวกรุงเทพฯ เข้าใจว่าฮ่อเป็นชนชาติหนึ่งต่างหาก

พวกฮ่อที่มารบกับไทยนั้น ที่จริงเป็นจีนแท้ทีเดียว เดิมจีนพวกนั้นเป็นกบฏ เรียกพวกของตนว่า "ได้เผง" หมายจะชิงเมืองจีนจากอำนาจพวกเม่งจู เกิดรบพุ่งกันในเมืองจีนเป็นการใหญ่หลวง ในที่สุดพวกได้เผงสู้ไม่ได้ ต้องหลบหนีแยกย้ายกันไปเที่ยวซุ่มซ่อนอยู่ตามป่าและภูเขาในมณฑลต่าง ๆ ทั้งในมณฑลฮกเกี้ยน กวางใส กวางตุ้งและเสฉวนมีจีนได้เผงนั้นพวกหนึ่ง ประมาณ ๔๐๐๐ คน ผู้เป็นหัวหน้าชื่อง่ออาจง พากันอพยพหนีเข้ามาในแดนญวนทางเมืองตังเกี๋ย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ จีนพวกนี้ที่มาเป็นฮ่อ ชั้นเดิมมาตั้งอยู่ที่เมืองฮานอย ญวนเกรงพวกฮ่อจะมาก่อการกำเริบขึ้น จึงบอกไปขอกำลังจีนที่เมืองฮุยหนำ จีนให้กองทัพมีจำนวนพลประมาณ ๑๐,๐๐๐ คน มาสมทบกับกองทัพญวนยกไปตีพวกฮ่อ ๆ สู้ไม่ไหวง่ออาจงตัวนายตายในที่รบ พรรคพวกที่เหลือตายก็พากันแตกหนีไปอาศัยอยู่ที่เมืองซันเทียน อันเป็นเมืองของพวกแม้ว ตั้งเป็นอิสระอยู่บนภูเขาที่ชายแดนจีนต่อกับแดนสิบสองจุไทย พวกไพร่พลพร้อมกันยกน้องชายของง่ออาจง ชื่อปวงนันซีขึ้นเป็นหัวหน้า ตั้งซ่องสุมรี้พลอยู่ที่เมืองซันเทียนนั้น ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๐๙ ปวงนันซีได้กำลังมากก็ยกกองทัพฮ่อไปตี

เมืองเลากายในแคว้นญวนเขตตังเกี๋ย พวกจีนกับญวนยกกองทัพมารบสู้พวกฮ่อไม่ได้ ปวงนันซีตีได้เมืองเลากายเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๑ แต่เมื่อได้เมืองเลากายแล้ว ปวงนันซีเกิดเป็นอริกับนายทัพคนสำคัญในพวกฮ่อคนหนึ่งชื่อลิวตายัน พวกฮ่อเกิดรบกันขึ้นเอง ปวงนันซีสู้ไม่ได้ ก็พาพรรคพวกรี้พลของตนแยกมาตั้งซ่องที่เมืองฮายางในแดนสิบสองจุไทย ฮ่อพวกลิวตายันใช้ธงดำ ฮ่อพวกปวงนันซีใช้ธงเหลือง จึงได้นามว่าฮ่อธงดำพวกหนึ่ง ฮ่อธงเหลืองพวกหนึ่ง อยู่มาญวนเกลี้ยกล่อมยอมให้พวกฮ่อปกครองเมืองเลากายขึ้นต่อญวน ฝ่ายพวกฮ่อธงเหลืองไม่มีบ้านเมืองอยู่เป็นหลักแหล่งเหมือนพวกฮ่อธงดำ จึงประพฤติเป็นโจรคุมกำลังเที่ยวตีปล้นบ้านเมืองในแดนสิบสองจุไทยและเมืองพวน แห่งใดต่อสู้ถ้าแพ้ฮ่อก็จับตัวนายที่เป็นหัวหน้าฆ่าเสีย แล้วเก็บริบทรัพย์และจับลูกหลานบ่าวไพร่เป็นเชลย ใครมีทรัพย์ยอมเสียค่าไถ่ตัว ฮ่อก็ปล่อยตัวไปที่ไม่สามารถจะไถ่ตัวได้ก็เอาไปแปลงเป็นฮ่อไว้ใช้สอยเป็นกำลัง ถ้าฝ่ายใดยอมทู้ไม่ต่อสู้พวกฮ่อก็เป็นแต่กะเกณฑ์ใช้เป็นกำลังพาหนะ พวกธงเหลืองเที่ยวตีบ้านเมืองโดยอาการดังกล่าวมานี้ นับแต่ปีแรกในรัชกาลที่ ๕ ได้หัวเมืองในแดนสิบสองจุไทย และแดนเมืองญวนหลายเมืองถึงปี ๒๔๑๖ ฮ่อยกลงมาตีเมืองพวน ท้าวขับตีเจ้าเมืองเชียงขวางอันเป็นเมืองหลวงในแดนพวนให้ไปขอกำลังญวนมาช่วย

ญวนให้กองทัพมาก็พ่ายแพ้ฮ่อ ๆ จึงได้เมืองเชียงขวางตกแล้วลงมาตั้งค่ายใหญ่อยู่ที่ทุ่งเชียงคำ อันเป็นต้นทางที่จะลงมาทางหัวเมืองริมแม่น้ำโขง และจะไปตีเมืองหลวงพระบางต่อไป

ศึกครั้งที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๒๘

ไทยเริ่มปะทะกับฮ่อครั้งแรกในปี ๒๔๑๘ แต่เป็นการรบย่อย ๆ จนไม่อยากนำกล่าวไว้ ณ ที่นี้ จริงอยู่แม้ในปีนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าจะโปรดเกล้าให้จัดทัพทั้งในกรุงเทพ ฯ และหัวเมืองออกไปปราบฮ่อ แต่ผลที่ได้จากการปราบฮ่อในปีนั้นและในปีต่อ ๆ มาจนกระทั่งถึงปี ๒๔๒๘ เป็นเวลา ๑๐ ปีนั้นก็ดี ฮ่อไม่ได้สงบลงแต่ประการใด เสียชีวิตพลเมืองและทรัพย์สมบัติเป็นอันมาก จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าขัดเคืองพระราชหฤทัย รับสั่งให้เรียกตัวแม่ทัพฝ่ายเหนือ คือ พระยาพิชัยกับแม่ทัพใต้ พระยาราชวรานุกูลมาลงโทษเสียบ้าง

แต่ยังไม่ทันที่จะจัดการอย่างไร ก็พอดีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับใบบอกว่า เมื่อเดือนพฤษภาคม ๒๔๒๘

ทัพไทยที่ไปปราบฮ่อทั้งสองทัพได้ถอยลงมาจากทุ่งเชียงคำแล้ว เนื่องจากทนอดอาหารไม่ไหว และพระยาราชวรานุกูล ถูกฮ่อยิงถูกกระดูกหน้าแข้งแตก

ทรงพระราชดำริว่า กองทัพไทยที่ส่งไปปราบฮ่อครั้งที่แล้วๆ นั้น ล้วนแต่เกณฑ์พลเรือนไปรบตามแบบการรบสมัยโบราณ น้อยคนที่จะชำนาญในการใช้อาวุธแบบใหม่ ในเวลานั้นกรมทหารที่ได้ฝึกหัดจัดขึ้นใหม่ตามแบบยุโรปมีหลายกรมแล้ว ควรจะใช้ให้ไปปราบฮ่อเพื่อให้คุ้นเคยศึกเสียบ้าง จึงโปรดเกล้า ฯ ให้จัดทหารบกในกรุงเทพ ฯ ขึ้น ๒ กองทัพให้พันเอก พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ผู้บัญชาการกรมทหารรักษาพระราชวังเป็นแม่ทัพด้านตะวันออกยกไปปราบฮ่อในแขวงเมืองพวน กับให้พันเอก เจ้าหมื่นไวยวรนารถ (เจิม แสง—ชูโต) ผู้บังคับการกรมทหารหน้าเป็นแม่ทัพด้านตะวันตก ยกไปปราบฮ่อในแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหก

ทัพพันเอก พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ยกออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ เดินทางเกือบ ๓ เดือน ถึงเมืองหนองคาย ฮ่อที่ทุ่งเชียงคำ คงไม่ปรารถนาจะรุกที่ทุ่งเชียงคำ เพราะฉะนั้นก่อนที่ทัพกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมจะได้ปะทะกับฮ่อ ฮ่อก็ถอยเข้าไปรุกแดนญวนต่อไป

ทัพไทยจึงเพียงเข้าไปรักษาความสงบ และจัดการบ้านเมืองให้เข้าสู่ความเป็นปกติสุข แล้วก็กลับ

ส่วนทัพด้านตะวันตก ที่ยกไปปราบฮ่อในแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้น มีเรื่องที่น่าสนใจควรแก่การศึกษาอยู่หลายประการ ผู้นำต้นด้านนี้ได้แก่บุคคลซึ่งต่อมาเป็นจอมพลของชาติผู้หนึ่ง คือ จอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง—ชูโต) หรือที่บุคคลในยุคไทยเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว นิยมเรียกเป็นสามัญว่า จอมพลผู้เฒ่า

ชีวิตเบื้องต้นของจอมพลผู้เฒ่านี้ ได้ผ่านงานที่สำคัญมาเป็นอันมาก เคยตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ไปประพาสต่างประเทศ เป็นผู้จัดการทหารหน้าจัดตั้งโรงเรียนนักเรียนนายร้อยที่พระราชวังสราญรมย์ จัดตั้งกรมเด็กชา ฯ ชีวิตได้คลุกคลีอยู่กับการทหารซึ่งฝึกตามแบบใหม่อยู่ตลอดเวลา เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยมาก เหตุนี้จึงมีปรปักษ์ขัดขวางมิใช่น้อย จนกระทั่งถูกกล่าวหาว่าเป็นกบฏ ผู้กล่าวหาคือ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม แม่ทัพปราบฮ่อด้านตะวันออกที่กล่าวแล้วนั้น นอกจากนั้น ยังมีเหตุที่นำมาซึ่งความน้อยใจแด่ท่านจอมพลผู้เฒ่าอีกหลายประการ ถึงกับคิดปลีกตัวจะออกจากราชการ

พระบรมราโชวาทที่พระราชทานแก่แม่ทัพนายกองที่จะขึ้นปราบฮ่อ มีความที่ควรสังเกตตอนหนึ่งว่า

ข้อซึ่งประมาณการไปว่าจีนหรือฝรั่งเศสจะมาช่วยฮ่อ ซึ่งไม่แลเห็นว่าจะเป็นไปได้จริงนั้น จะเป็นขึ้นก็ต้องไต่สวนดูให้แน่นอนก่อนจึงเชื่อ หาไม่จะถูกล่อลวงให้เป็นการเสียกำลังลงเอง ถึงโดยว่าจีนหรือฝรั่งเศสจะช่วยฮ่อจริง ถ้ากำลังฝ่ายเราที่ยกขึ้นไปพอจะปราบปรามได้ ก็ให้ทำการให้เต็มมือ อย่าได้ท้อใจว่าเป็นรบจีนหรือรบฝรั่งเศส เพราะเราทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายศัตรูในแผ่นดินสยาม ไม่เป็นเหตุที่ชาติใดจะมาว่าได้โดยทางธรรม แต่ถ้าเห็นว่าเป็นการเหลือกำลังที่จะทำได้ เพราะมีชาติอื่นเข้าช่วยดังนั้น หรือกำลังฮ่อเองแข็งแรงเหลือกำลังที่จะปราบปรามได้ ก็ให้คิดการปิดหมายกันทั้ง ๒ กองคิดตั้งรักษาไว้เพียงที่จะรักษาได้ แล้วเรียกกำลังหัวเมืองทั้งปวงตามอำนาจแม่ทัพที่จะทำได้มาช่วยป้องกันรักษา หรือถ้าได้กำลังมากควรจะทำต่อไปได้ก็ให้กระทำต่อไป ถ้าขัดข้องก็ให้มีใบบอกหารือลงมายังกรุงเทพ ฯ อย่าเพ่อให้ถอยกองทัพลงมาเสียทีเดียว

เมื่อเวลาไล่ฮ่อไปถึงปลายเขตแดน ถ้าฝรั่งเศสจะมาว่าด้วยเขตแดนประการใด ควรให้โต้ตอบด้วยว่า การเรื่องนี้ที่กรุงเทพฯ ได้ปรึกษากับทูต เชาเดยาแฟฝรั่งเศสแล้ว ว่าเขตแดนข้างไหนใคร

ว่าเพียงใดก็ให้ทำแผนที่ไว้ จะได้ปรึกษากันแบ่งปันให้ตกลงโดยทางไมตรีที่กรุงเทพฯ ไม่ควรจะแย่งชิงกัน ข้างไหนว่าเพียงใด จะเป็นที่เถียงกันมากน้อยเท่าใด ก็คงจะตกลงกันได้ภายหลัง ของใครว่าเพียงใด ก็ให้รักษาไว้เพียงนั้นก่อน ที่ตำบลใด ซึ่งขนานคาบเกี่ยวกัน คือฝ่ายเราว่าที่ของเรา แต่ฝ่ายฝรั่งเศสมารักษาอยู่ หรือฝรั่งเศสว่าที่ของฝรั่งเศสฝ่ายเรารักษาอยู่ ก็ให้ต่างคนต่างรักษาไว้โดยทางไมตรี เหมือนหนึ่งช่วยกันรักษาไปก่อน กว่าจะตกลงแน่ว่าเพียงใด จึงถอนคนเข้ามาตามแดนที่ได้ตกลงกัน การข้อนี้เป็นแต่ว่าเผื่อไว้ แต่ไม่แลเห็นเลยว่า ฝรั่งเศสจะขึ้นมาถึงเขตแดนเหล่านี้ ด้วยปราบปรามฮ่อในแผ่นดินตังเกี๋ยหรือตองกินยังไม่ราบคาบ และจะต้องไปจัดเขตแดนกับจีนอยู่ทางฝ่ายเหนือ ยังไม่แลเห็นว่าจะมาทำการกับไทยให้เป็นสองหน้าขึ้น

ข้อที่ว่าจะพบกับกองทัพฝรั่งเศสหรือทัพจีนนั้น สำหรับการยกไปครั้งนี้ยังหาได้เป็นไปตามนั้นไม่ ทัพไทยคงพบแต่ฮ่อพวกเดียว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริจะแต่งตั้งแม่ทัพไปปราบฮ่อนั้น ทรงพระราชปรารภถึงท่านจอมพลผู้เฒ่าว่า "กองทัพฝ่ายเหนือนั้น หม่อมฉันจะให้พระนายไวย (คือท่านจอมพลผู้เฒ่า) เป็นแม่ทัพ เพราะพระนายไวยคนนี้ เป็นผู้ที่

ชำนาญการทหารและการอาวุธ ทั้งเป็นผู้ที่เห็นแก่ราชการไม่ละทิ้งหน้าที่ และเป็นผู้ที่มีความซื่อตรงจงรักภักดี เสียแต่เป็นคนดุ และเป็นคนใจเร็ว" พระราชปรารภนี้พระราชทานสำเนามาให้แก่ท่านจอมพลผู้เฒ่าดูด้วย ท่านจอมพลผู้เฒ่าขณะนั้นอายุได้ ๓๔ ปี

กองทัพท่านผู้เฒ่าออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘ ไปชุมนุมทัพที่เมืองพิชัย แล้วยกมุ่งไปยังเมืองหลวงพระบาง ขณะที่ทัพหลวงยกไปถึงเมืองน่านนั้น รู้สึกว่าแรก ๆ ชาวเมืองน่านไม่ค่อยเลื่อมใสฝีมือทหารสักเท่าไร เพราะได้เห็นครั้งรชกาลที่ ๔ ยกไปตีเชียงตุง ๒ ครั้ง ก็ไม่สำเร็จสักครั้งเดียวถึงแก่เจ้าราชวงค์เมืองน่านมาคุยกับแม่ทัพไทยว่า "เมื่อครั้งทัพกรุงเทพ ฯ ขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง ได้มาเกณฑ์กำลังเมืองน่านไปเข้ากองทัพเป็นอันมาก แต่ยกไปยังไม่ทันถึงเมืองเชียงตุงก็ต้องกลับนอกจากนั้น ยังได้เล่าเรื่องราวเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ อันเกี่ยวกับความปราชัยของกองทัพไทยให้ฟังอีกหลายเรื่อง ท่านจอมพลแม่ทัพฟังแล้ว เข้าใจความได้ดีว่าพวกเจ้านายเมืองน่านประมาทฝีมือทหารฉะนั้นเพื่อแสดงฝีมือให้เห็นประจักษ์ คืนหนึ่งจึงจัดให้มีการเลี้ยงอาหารค่ำแก่บรรดาเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่เมืองน่าน เมื่อเสร็จการกินเลี้ยงเวลา ๒๒.๐๐ น. ท่านจอมพลแม่ทัพสั่งให้ทหารเป่าแตรเตรียมรบ ทหารแต่งเครื่องทหารครบออกมายืนเข้าแถว

พร้อมกัน พวกที่มากินเลี้ยงพากันตื่นตกใจ ไม่รู้ว่าเกิดเหตุอะไรขึ้น แม่ทัพจึงเชิญเจ้านายเหล่านั้นออกไปข้างนอก แล้วได้จุดคบเพลิงสว่างไสวให้ทหารแสดงฝีมือการรบแบบใหม่ให้ดู แล้วชี้แจงให้เจ้านายเหล่านั้นเห็นว่า กองทัพครั้งนี้กับกองทัพที่ไปตีเชียงตุงนั้นผิดกันอย่างไร เจ้านายเมืองน่านได้เห็นการยุทธแบบใหม่แล้ว ก็มีความนิยมเลื่อมใสเกิดความมั่นใจขึ้นเป็นอันมาก เจ้านครน่านถึงกับขอส่งลูกหลานหลายคนติดตามกองทัพไปด้วย เพื่อจะได้สังเกตการรบแบบใหม่ให้เป็นที่เข้าใจไว้

ทัพไทยไปถึงเมืองหลวงพระบาง เมื่อวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๙ เตรียมการทุกอย่างที่นั่นเพื่อจะเข้าตีฮ่อ สืบได้ความแน่ชัดว่า ฮ่อตั้งค่ายอยู่ในแดนหัวพันห้าทั้งหกหลายตำบล ต่างคนต่างอยู่ ไม่มีศูนย์กลางบังคับบัญชาแห่งเดียวกัน ทั้งยังไม่ทราบด้วยว่าทัพไทยยกขึ้นมาแล้ว ทัพไทยจึงเคลื่อนเข้าสู่แดนหัวพันห้าทั้งหก ตั้งกองสะสมสะเบียงอาหารเป็นตอน ๆ ไป แล้วแบ่งกำลังเข้าตีฮ่อเป็น ๒ กอง กองทัพใหญ่รุกเรื่อยขึ้นไปจนถึงเมืองซ่อนหนทางกันดารอย่างที่สุด อากาศหนาวจัด ฝนก็ตกหนัก ทหารป่วยเจ็บล้มตายเป็นอันมาก รวมทั้งแพทย์ประจำกองทัพก็ป่วยด้วย จอมพลแม่ทัพกับนายทหาร ๒ คนเท่านั้นที่ยังดีอยู่ ต่อไปนี้เป็นถ้อยคำในบันทึกของท่านแม่ทัพ

"กองทัพที่ได้ยกขึ้นไปฉลองพระเดชพระคุณคราวนี้ การที่จะต่อสู้ศัตรูหาใคร่จะวิตกไม่ วิตกอยู่แต่การเจ็บไข้เท่านั้น แม่ทัพได้ทอดชีวิตและร่างกายแล้ว ถึงจะตายก็ไม่มีความวิตกขอแต่ได้ให้ฉลองพระเดชพระคุณแผ่นดินให้ปรากฏแก่คนเท่านั้น ไปราชการครั้งนี้แม่ทัพเห็นว่า ถ้ารอดชีวิตกลับกรุงเทพ ฯ ได้ ก็ต้องนึกว่าเกิดใหม่ แม้ผู้ใดได้พบปะอ่านความจดจำฉบับนี้ ถ้ามีราชการขึ้นไปทางนี้และต้องค้างฤดูฝนอยู่แล้ว ก็จงรักษาชีวิตให้จงมาก แม่ทัพมีความเศร้าสลดใจที่ได้ยินเสียงคนที่ป่วยอาเจียนและครางไม่หยุด เป็นที่น่าสังเวชใจเหลือกำลัง ต้องช่วยกันพยาบาลทั้งกลางวันกลางคืน"

ฝ่ายกองทัพที่แยกออกไปตีฮ่อเป็น ๒ กองนั้น กองหนึ่งอยู่ในบังคับบัญชาร้อยเอก หลวงดัษกรปลาศ (ภายหลังได้เป็นพันเอก พระยาดัษกรปลาศ ทองอยู่ โรหิตเสถียร) กับเจ้าราชภาดินัย คุมทหาร ๓๐๐ ยกขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือมุ่งเข้าตีฮ่อที่บ้านไดและบ้านนาปา แขวงเมืองสมแอด อีกกองหนึ่งอยู่ในบังคับบัญชาร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจ (อิ่ม) กับเจ้าราชวงศ์ คุมทหาร ๔๐๐ คน ยกขึ้นไปทางตะวันออกเฉียงใต้ มุ่งเข้าตีฮ่อที่เมืองพูนเป็นศึกขนาบมิให้ฮ่อรวมกำลังกันได้

ร้อยเอก หลวงดัษกรปลาศ นำทัพเข้าตีฮ่อที่บ้านได เมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน ๒๔๒๙ ฮ่อต่อสู้เป็นสามารถ แต่ต้านทานกำลังทหารไทยไม่ได้หนีเข้าค่าย ทหารไทยบุกเข้าหลายค่ายพังคง ยิงถูกจีนยี่ซึ่งเป็นนายค่ายที่ขาซ้าย พอจะเข้าไปจับกุม จีนยี่ใจเด็ดชักปืนสั้นออกมายิงตัวตายทหารไทยจึงตัดศีรษะมาเสียบไว้หน้าค่าย

เมื่อทหารไทยได้ตีค่ายบ้านไดแตก ฮ่อที่ค่ายบ้านนาปา ซึ่งอยู่ห่างจากค่ายบ้านได ประมาณ ๘ กิโลเมตร ได้ทราบข่าว เห็นว่าขืนสู้ก็คงตายหมด จึงรีบหนีเอาตัวรอดไป ทหารไทยเข้ายึดค่ายบ้านนาปาไว้โดยไม่ต้องเสียเลือดเนื้อ ยึดจับได้อาวุธยุทธภัณฑ์และเสบียงอาหารจากค่ายฮ่อทั้งสองค่ายได้เป็นอันมาก

การตีค่ายฮ่อที่บ้านไดกับบ้านนาปาได้นี้ ถือกันว่าเป็นความกล้าหาญและเต็มไปด้วยความฉลาดไหวพริบของทหารไทยในความควบคุมของร้อยเอก หลวงดัษกรปลาศอย่างยิ่ง เมื่อตีค่ายได้แล้วร้อยเอกหลวงดัษกรปลาศกับเจ้าราชภาดินัย ได้รายงานมาบอกแม่ทัพ ซึ่ง พันตรีหลวงทวยหาญรักษา (เพิ่ม อุปราคม) ได้แต่งเป็นคำประพันธ์ไว้ในนิราศหลวงพระบางว่า

ว่าข้าพเจ้าหลวงดัษกรปลาศ
กับเจ้าราชภาดินัยได้อาสา
เดินกองทัพขับขันอรัญวา

ถึงบ้านนาลานตั้งหยุดยั้งพล
วันอาทิตย์อุทัยแผดขึ้นแปดค่ำ
เดือนห้าจำปีจอต่อนุสนธิ์
ด้วยใกล้ค่ายอ้ายฮ่อทรชน
เข้าซุ่มพลพักร้อนให้ผ่อนเย็น
เขาบอกว่าจะไปเห็นไกลนัก
ต้องหยุดพักพลไว้อย่าให้เห็น
แม้นฮ่อรู้ไหนจะอยู่ให้จับเป็น
จึงเข้าเร้นพงร้างอยู่กลางแปลง
ผลัดกันนอนผ่อนกันนั่งระวังอยู่
เห็นคนจู่มาจะเข้าบังเงาแฝง
หลบไม่ทันมันเห็นตัวกลัวระแวง
จึงไล่แย่งหมายจะพั่นให้บรรลัย
มันรู้ตัวกลัวร้องทิ้งของหนี
เข้าไพรศรีวิ่งเรือกเถลือกไถล
จับไม่ทันพลันกลับมาฉับไว
บอกเหตุให้รู้กิจรีบคิดการ
หากฮ่อรู้กรูกรีจะหนีลับ
ต้องเร่งจับจัดพลพหลทหาร

เดินกระบวนด่วนไปมิได้นาน
เป็นสามด้านประดังรายถึงค่ายโจร
ห้วยแอดคั่นกลับข้ามไปตามหมาย
จะเข้าค่ายฉุดชักให้หักโค่น
ยิงปืนสาดปราดปรายถึงค่ายโจร
ฮ่อตะโกนเรียกทหารรบต้นทาง
ลาวหามแล่นลูกกลมเท่าส้มเกลี้ยง
พอยิงเปรี้ยงยกแรกก็แตกผาง
พากันทิ้งวิ่งวนหาหนทาง
เข้ารกร้างเร้นตัวเห็นหัวดำ
ลุตเตอร์แมนท์นายดวงหลวงไล่
เข้าด้านใต้พังประตูลู่ถลำ
นายเอื้อพลุตเตอร์แมนท์รบเข้าทบทำ
ข้างทิศต่ำตะวันตกยกประดัง
หลวงดัษกรกับเจ้าราชพิฆาตหนุน
ยิงปืนจุนวิ่งกระจายในค่ายขัง
พลทหารรามโรมกระโจมพัง
มิได้ยั้งรบรุมตลุมบอน
อ้ายฮ่อหอบครอบครัวมัวแต่หนี

ออกวิ่งจี๋หนีขึ้นเทินเนินสิงขร
บ้างล้มกลิ้งนิ่งขวางอยู่กลางดอน
ทหารฟ่อนพื้นดับนับกระเด็น
ทั้งบ่าวนายตายวันที่ยี่สิบสาม
ที่เลือดซามหลบไปซ่อนบ่ห่อนเห็น
ทหารดั้นค้นไล่ไปจนเย็น
พบฮ่อเป็นป่วยนั่งกำบังกาย
คิดจะจับตัวมาถามเนื้อความฮ่อ
ให้ได้ข้อจริงจังเหมือนดังหมาย
มันกลับยิงตนมันให้อันตราย
ดูแยบคายควรจะยอใจคอมัน
ทหารเราเล่าก็ถือฝีมือจัด
ตรงเข้าตัดเอาหัวไอ้ตัวกลั้น
มิให้เสียทีที่ได้ตามไปทัน
เป็นรางวัลมือมาเข้าหานาย
แต่ครอบครัวตัวเมียฮ่อกับบุตร
มันหนีผลุดผลุนพังออกหลังค่าย
จับไว้หมดจดจำนวนถ้วนหญิงชาย
นับจำหน่ายรวมสามสิบสองคน

เครื่องอาวุธยุทธนาสารพัด
มันช่างจัดพร้อมสรรพสำหรับปล้น
ปืนแฮนรี่มีใช้มิใช่จน
ของนายพลฮ่อใช้ในสงคราม
กะบือโคโภชาและม้ามิ่ง
มีทุกสิ่งสมบัติปล้นคนซ้ำสาม
ทั้งธงดำธำรงสู้สงคราม
จารึกนามหนังสืออ่อยี่ห้อตัว
พอรวบรวมพร้อมจึงถามความเมียฮ่อ
ที่ปาดคอนี้คนไหนได้เป็นผัว
สาวจุงแจ้งแสดงนามด้วยความกลัว
ว่าผัวตัวชื่อยี่เป็นพี่รอง
ความหลวงใหญ่ไม่อยู่หารู้ไม่
แล้วร้องไห้รักผัวจนมัวหมอง
ฟังไม่ชัดขัดในน้ำใจปอง
ให้บ่าวร้องชาวชะบาอย่าได้เกรง
อ้ายกวางยี่ที่แกว่นที่แสนชั่ว
ได้ตัดหัวเสียบสมที่ข่มเหง
เห็นฮ่อมาคิดพรั่นคิดยั่นเกรง

จงรีบเร่งรุมฆ่าให้สาใจ
ให้ช่วยกันสรรเสาะสืบเบาะแส
แม้นรู้แน่นอนว่ามันอาศัย
เที่ยวส้องสุมผู้คนตำบลใด
มาบอกให้รู้จะจับสับประจาน
หนึ่งชาวชนคนที่ทู้อยู่กับฮ่อ
ถ้าเกรงข้อผิดให้มาไขขาน
โทษที่ได้ไปประจบคบคนพาล
แต่ก่อนการก็เป็นจะเว้นกัน
แม้นบิดไว้ไม่พึ่งดังกล่าวแจ้ง
ใครมาแย้งยันสู้เป็นคู่ขัน
ว่าคนฮ่อก่อเข็ญเป็นสำคัญ
จะห้ำหั่นเหมือนฮ่อยี่คนนี้เจียว
ชาวผู้ไทยได้พึ่งลงนั่งกราบ
เชิญช่วยปราบปรามทมิฬให้สิ้นเสี้ยว
พวกข้าพเจ้าเผ้าแต่ทุกข์ขนลุกเกรียว
มิได้เที่ยวทำตัวเหี่ยคิดเคลียคลอ
ดูงันงกสทกสท้านสงสารนัก
เห็นไม่รักไมตรีอั้งยี่ท้อ

มาแจ้งเหตุเพทพานที่รานรอ
ช่วยสืบส่อเสาะค้นพวกคนพาล
ตั้งทัพยลกลรบสงบไว้
ยังบ้านไดดาพลพหลทหาร
บำรุงรักษาเขตสืบเหตุการณ์
ออกตั้งด่านดักรายหลายตำบล
ได้ข้าวฮ่อเลี้ยงทหารประมาณมาก
ไม่อดหยากเหลือกินจนสิ้นฝน
ค่ายหนึ่งอยู่บ้านนาป่าตาท้าวพล
แกรึบรั้นบอกให้ไปขนเอา
มั้นรู้ข่าวว่าข้าวบ้านไดแตก
ก็ยกแยกหนีหน้าขึ้นป่าเขา
ทิ้งแต่ค่ายป่าว่างกลางลำเนา
เก็บได้ข้าวเปลือกสารประมาณมี
ทั้งสิบแปดเกวียนหมายปลายยี่สิบ
ถังพอดิบดีประมวลได้ถ้วนถี่
ควรมิควรขออาชาได้ปรานี
ตามคดีโดยคนประจญทัพ

ฝ่ายร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจ กับเจ้าราชวงศ์ ซึ่งได้รับบัญชาให้ไปตีค่ายฮ่อที่ฮ่อเมืองพูนนั้น ได้ยกพลเข้าตีฮ่อที่เมืองจาดแตก แล้วยกติดตามไปตีฮ่อที่บ้านหอแตกอีก เมื่อได้แจ้งข่าวนี้มายังแม่ทัพ ขอให้ส่งเสบียงขึ้นไป แม่ทัพเห็นว่าเมื่อสิ้นฤดูฝนแล้วถ้าทหารต้องตรากตรำมากไป อาจจะป่วยเจ็บล้มตายกันสิ้น จึงสั่งให้ถอยทัพลงมาที่เมืองแวน ร้อยเอกหลวงจำนง ฯ คเนว่า เมื่อฮ่อทราบว่าทหารไทยถอยลงไป ก็คงจะยกทหารเข้ามายึดค่ายเมืองจาดไว้อีก จึงคิดอุบายวางลูกระเบิดไว้ในค่ายเมืองจาดเป็นอันมาก แล้วจึงถอยทหารลงมาตามบัญชาแม่ทัพ พวกฮ่อเห็นทัพไทยถอย ก็รุกเข้ามายึดค่ายเมืองจาด ถูกระเบิดล้มตายระเนระนาด เกิดตกอกตกใจหนีกลับไปเป็นอลหม่าน ร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจเห็นว่าเป็นทีของฝ่ายเราจึงแจ้งข่าวมายังแม่ทัพ แม่ทัพเห็นว่าพวกฮ่อระส่ำระสายมากแล้ว ควรจะรีบปราบปรามเสียทีเดียว จึงออกคำสั่งให้ร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจ ยกทหารเข้าปราบพวกฮ่อที่เมืองโสยและเมืองพูนให้ราบคาบ ร้อยเอกหลวงจำนง ฯ จัดแบ่งกำลังดำเนินการตามคำสั่ง ตีค่ายฮ่อที่เมืองโสยแตกเมื่อวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๙ ตีค่ายฮ่อที่เมืองพูนแตก เมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๔๒๙ พวกฮ่อที่เหลือตายพากันอพยพหนีเอาตัวรอดไปอยู่ในแคว้นสิบสองจุไทย เป็นอันสิ้นการปราบฮ่อในหัวพันห้าทั้งหกเพียงเท่านี้ ใช้เวลาดำเนินการจริง ๆ เพียง ๒ เดือนเศษ

เมื่อเสร็จศึกในแดนหัวพันห้าทั้งหกแล้ว แม่ทัพของเราได้ปรึกษากับแม่ทัพนายกอง เห็นพร้อมกันว่า เมืองหัวพันห้าทั้งหกติดต่อกับแดนสิบสองจุไทย เวลานี้พวกฮ่อไปตั้งมั่วสุมกันอยู่ในแดนสิบสองจุไทย เมื่อทัพไทยถอนกลับลงไปแล้วพวกฮ่อในแดนสิบสองจุไทยก็คงยกลงมารุกรานหัวพันห้าทั้งหกอย่างเดิมอีก ฉะนั้นต้องคิดอ่านยกทัพขึ้นไปปราบฮ่อในแดวันสิบสองจุไทยให้ราบคาบในฤดูแล้งให้จงได้

ขณะนั้น ในกองทัพไทยมีผู้ชำนาญท้องที่สิบสองจุไทยมีคนหนึ่งชื่อพระสวามิภักดิ์สยามเขต นามเดิมชื่อกายตง เป็นเจ้าเมืองแถงในแดนสิบสองจุไทยมาก่อน แต่ต้องเสียเมืองแก่ท้าวไล เมื่อดำริกันว่าจะยกทัพเข้าปราบฮ่อในสิบสองจุไทยต่อไปนั้น พระสวามิภักดิ์สยามเขตได้ชี้แจงให้แม่ทัพทราบว่า ที่ตำบลท่าขวาริมแม่น้ำแท้ในสิบสองจุไทย มีฮ่อพวกใหญ่พวกหนึ่ง ตั้งทำมาหากินอยู่เป็นปกติ ยังมิได้เข้าพวกกับฮ่อที่มาย่ำยีหัวพันห้าทั้งหก หัวหน้าชื่อองบา เห็นควรเกลี้ยกล่อมเอาไว้เป็นพวกเสียก่อน แม่ทัพของเราเห็นชอบด้วย จึงทำหนังสือให้พระสวามิภักดิ์สยามเขตถือไปเกลี้ยกล่อมองบา

ได้กล่าวแล้วว่า ขณะที่ฝนตกชุกนั้น บรรดาทหารในทัพหลวงพากันล้มเจ็บเป็นไข้เป็นจำนวนมาก ส่วนกองทัพย่อยที่ไปตี

ฮ่อและตั้งอยู่ที่บ้านไดบ้างเมืองแวนบ้าง เมืองพูนบ้าง ต่างก็พากันล้มเจ็บไปตาม ๆ กัน ยาควินินที่ติดไปก็ไม่เพียงพอ ต้องส่งข่าวมาเร่งจากกรุงเทพ ฯ ขึ้นไป ยิ่งกว่านั้นคนอำนวยการส่งยาควินินยังติดนิสัยโลภมาก เมื่อทางราชการสั่งเกณฑ์ช้างให้จดสะเบียงอาหารและเวชภัณฑ์ไปแนวหน้า คนอำนวยการไปรีดเอาเงินจากเจ้าของช้าง โดยสัญญาว่าจะไม่เกณฑ์ช้าง เหตุนี้ทำให้ยาควินินไปไม่ถึงแนวหน้าตามเวลา ทำให้ทหารป่วยเจ็บล้มตายกันแทบว่าจะไม่มีคนดีเหลืออยู่

เมื่อกิติศัพท์การเจ็บป่วยของทหารไทยแพร่หลายไปถึงพวกฮ่อ พวกฮ่อที่แตกหนีไปจากค่ายบ้านได และค่ายบ้านนาปาจึงรวบรวมกำลังและว่าจ้างฮ่อพวกองบามาร่วมด้วย ยกกำลังเข้าตีปล้นบ้านเรือนราษฎรในเมืองสมแอดเรื่อยลงมา จนถึงค่ายบ้านไดร้อยเอก หลวงดัษกรปลาศเห็นเหลือกำลัง จึงส่งข่าวมายังแม่ทัพที่เมืองซ่อน และต่อสู้ป้องกันค่ายไปตามกำลังสามารถ แต่ไม่ถึงกับยกกำลังทหารออกไปขับไล่ฮ่อนอกค่ายได้ เพราะทหารป่วยเจ็บเป็นส่วนมากอยู่แล้ว

พอดีพระสวามิภักดิสยามเขต ซึ่งถือหนังสือแม่ทัพไปเกลี้ยกล่อมองบามาถึงบ้านได ได้ประสบเหตุการณ์นี้เข้า จึงมอบให้พรรคพวกถือหนังสือนั้นเล็ดลอดถือหนังสือไปหาองบาที่สิบสองจุ-

ไทย แล้วพระสวามิภักดิ์สยามเขตก็อยู่ช่วยร้อยเอกหลวงดัษกรปลาศ รักษาค่ายบ้านไดต่อไป

ฝ่ายองบา เมื่อได้ทราบความจากหนังสือเกลี้ยกล่อมนั้นแล้ว ก็มีความยินดีที่จะยอมอ่อนน้อมต่อทัพไทย จึงแต่งคนมาบอกพระ-สวามิภักดิ์สยามเขตที่ค่ายบ้านได พร้อมกับบอกให้ทราบด้วยว่าจะเกลี้ยกล่อมทัพฮ่อที่กำลังคุกคามค่ายบ้านไดให้อ่อนน้อมต่อทัพไทยด้วย เพราะทัพฮ่อที่คุกคามทัพไทยนั้นเป็นเพราะกวานกอยี่หัวหน้าฮ่อมีความห่วงใยลูกเมียของตนที่ถูกไทยจับไว้ ถ้าไทยยอมคืนลูกเมียของกวานกอยี่ให้โดยดีแล้ว กวานกอยี่ก็คงยอมสวามิภักดิ์

ต่อจากนั้น ๗ วัน กวานกอยี่หัวหน้าฮ่อซึ่งตั้งซุ่มอยู่ในป่าถือธงขาวออกมาร้องบอกทหารไทยว่า อย่ายิง จะยอมสวามิภักดิ์แล้ว แล้วกวานกอยี่จึงใช้ลูกน้อง ๒ คน ถือหนังสือเข้ามาที่กองทัพ แจ้งความจำนงขอสวามิภักดิ์อาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขตต่อไป ตามแต่แม่ทัพจะให้อยู่ที่ใด ก็ยอมประพฤติตามทั้งสิ้น จะตั้งทำมาหากินโดยสุจริต ไม่ขอต่อสู้กองทัพไทยอีกต่อไปแล้ว

เมื่อฝ่ายไทยได้ทราบความตามหนังสือของกวานกอยี่จึงสั่งให้ฮ่อผู้ถือหนังสือมานั้น กลับไปแจ้งความแก่กวานกอยี่ว่า ให้วางอาวุธเสียแล้วจงออกมาหาเถิด กองทัพยอมรับสวามิภักดิ์แล้ว กวานกอยี่กับหัวหน้าฮ่ออีก ๔ คนก็วางอาวุธพากันออกมาหา แม่

ทัพนายกองไทยก็พร้อมกันให้กวานกอยี่ทำสัตย์สาบานตัวเฉพาะพระบรมฉายาลักษณ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล้วปล่อยตัวไป

ในรายงานทัพตอนนี้กล่าวว่า

การที่พวกฮ่ออ่อนน้อมยอมสวามิภักดิ์ขอเป็นข้าขอบขันธ-สีมาของกรุงเทพพระมหานครครั้งนี้นั้น ก็ด้วยเดชะพระบารมีปกเกล้าฯ เหตุด้วยกองทัพและทหารหรือก็ป่วยไข้หมดกำลังที่จะต่อสู้ได้อยู่แล้ว อีกประการหนึ่งก็ได้พยายามต่อสู้ปราบปรามสิ้นกำลังของพวกฮ่อลง กองทัพจึงได้ชัยชนะ โดยไม่ต้องเสียชีวิตทหารในที่รบกี่มากน้อย

ในขณะที่ทัพใหญ่ ณ บ้านได กำลังต่อสู้ป้องกันกวานกอยี่อยู่นั้น ทางทัพหลวงที่เมืองซ่อน ก็ถูกพวกฮ่อและพวกข่าแจะก่อการเอาเกือบชีวิตไม่รอด กล่าวคือ เมื่อย่ำรุ่งวันที่ ๒๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๙ เมื่อแม่ทัพตื่นนอนขึ้น ได้ทราบข้อความจากพระยาศรีสุมังผู้รักษาเมืองซ่อนว่า "พวกฮ่อและพวกข่าแจะซึ่งเป็นเจิง (กบฏ) รวมกันยกมาตีปล้นบ้านเล็กเมืองน้อยและจับผู้คนเอาไปเป็นเชลยไว้เป็นกำลังของมัน หนทางจากห้วยห้อมจะมาถึงเมืองซ่อนนี้ เป็นเวลา ๒ ชั่วนาฬิกาเท่านั้น ก็จะถึงค่ายใหญ่ที่เมืองซ่อน"

แม่ทัพจึงถามพระยาศรีสุมังว่า พลเมืองเมืองซ่อนยังอยู่เป็นปกติดอกหรือ พระยาศรีสุมังตอบว่า เมื่อพลเมืองได้ทราบข่าวฮ่อในเวลาดึก ก็พากันอพยพหนีเข้าป่าไปหมด จะห้ามปรามป้องกันไว้เท่าใด ก็ไม่มีใครเชื่อฟัง พวกฮ่อและพวกข่าแจะโฆษณาว่าเวลานี้กองทัพไทยที่เมืองซ่อนหมดกำลังแล้ว เพราะทหารเจ็บป่วยล้มตายเป็นอันมาก พวกเขาจะเข้าตีค่าย จับเอาช้างตัวที่มีงาใหญ่ของแม่ทัพมาตัดเอางวงหลามกินให้สบายใจ

แม่ทัพทราบความดังนั้นแล้ว ก็เกือบจนปัญญาไม่รู้จะต่อสู้แก้ไขอย่างไร เพราะทหารป่วยเจ็บเกือบหมดสิ้น แม้แต่แตรก็ไม่ได้เป่ามากว่า ๒๐ วันแล้ว แต่เมื่อภัยมาอยู่เฉพาะหน้าเช่นนี้ ถ้าไม่สู้ก็ตาย ถ้าสู้ยังมีทางรอดบ้าง แม่ทัพจึงออกคำสั่งให้สู้ ให้เกณฑ์หมอควาญช้างที่ยังไม่ป่วย แบ่งออกมารักษาค่าย ทั้งกองโคต่างก็แบ่งเอามาแต่งตัวเป็นทหารรักษาค่ายด้วย และได้ให้นายทหารไปเก็บปืนของทหารที่ป่วยไข้ จะเอามามอบให้คนกองช้างและกองโคต่อสู้แทนต่อไป แต่บรรดาทหารพากันร้องคัดค้านขอร้องใช้อาวุธนั้นจนชีวิตหาไม่ แม่ทัพฟังแล้วรู้สึกสงสารเป็นอันมาก จึงให้ไปเก็บปืนของทหารที่ตายแล้วมาจ่ายให้คนกองช้างกองโครักษาค่าย คำพูดคำสำคัญที่ท่านจอมพลแม่ทัพสามารถทำความเข้มแข็งให้แก่การป้องกันค่ายอย่างยิ่งคือคำว่า

"ฉันได้ตั้งใจที่จะยอมสละชีวิตเป็นครั้งที่ ๑ ก่อนคนทั้งหลาย เมื่อฉันตายแล้วคนในกองทัพจึงตายเป็นครั้งที่ ๒ ทำอย่างไร ๆ เสีย ฉันก็จะไม่ทิ้งกันเลย"

แม่ทัพรวบรวมกำลังได้ ๒๐๐ เศษ ส่งออกไปรับข้าศึกนอกค่าย อาศัยกระสุนปืนใหญ่เป็นเครื่องทำลายขวัญข้าศึกได้อย่างดี กระสุนปืนใหญ่ฝ่ายเรายิงข้ามค่ายข้าศึกไปถูกภูเขาระเบิดดังสนั่นหวั่นไหว ข้าศึกตกใจเข้าใจว่ามีกองทัพมาตีกระหนาบโอบข้างหลังอีกก็แตกตื่นเป็นโกลาหล ทหารไทยจึงบุกเข้าค่ายข้าศึก จับบรรดาหัวหน้าสำคัญ ๆ ได้หมด

ระหว่างที่ทัพไทยตั้งรักษาดินแดนอยู่ในหัวพันห้าทั้งหกนั้น บรรดาฮ่อที่กลัวเกรงอันตรายจะบังเกิดแก่ตัว พากันเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อทัพไทยเสมอ ครั้นในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๙ ยาควินินขึ้นไปถึงกองทัพ ทหารที่เจ็บป่วยต่าง ๆ พากันหายไข้มีกำลังที่จะดำเนินการต่อไปในเดือนธันวาคม ๒๔๒๙ ทัพไทยเคลื่อนจากเมืองซ่อนเข้าสู่แดนสิบสองจุไทย มุ่งไปยังเมืองแถง ซึ่งพระสวามิภักดิ์สยามเขตเคยเป็นเจ้าเมืองมาก่อน จับตัว คำสาม คำล่าและบางเบียนบุตรท้าวไลที่รักษาเมืองแถงนั้นไว้ได้ จึงสถาปนาพระสวามิภักดิ์สยามเขตให้เป็นเจ้าเมืองแถงสืบไปตามเดิม แล้วได้จัดให้ท้าวพระยาในเมืองหลวงพระบางเกณฑ์กำลังหัวเมืองชั้นใน ๒๐๐ คนพร้อมด้วยอาวุธและกระสุนดินดำ ไปตั้งกำกับรักษาราชการอยู่ที่เมืองแถง

ขณะที่กองทัพไทยตั้งอยู่ ณ เมืองแถงนั้น มีฮ่ออีกพวกหนึ่งในสิบสองจุไทย หัวหน้าชื่อ เล่าเต็กเซง มีพรรคพวกประมาณ ๖๐๐ คน เมื่อทราบว่าทัพไทยยกขึ้นมาถึงเมืองแถง มีความหวั่นเกรงพระบรมเดชานุภาพก็พากันเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อทัพไทยแต่โดยดี

ทัพไทยตั้งจัดการด่านทางและวางการปกครองบ้านเมืองอยู่ที่เมืองแถงจนถึงเดือนมีนาคม ๒๔๓๐ ได้รับท้องตราให้กลับกรุงเทพฯ แม่ทัพจึงสั่งทำลายค่ายฮ่อตามที่ต่าง ๆ แล้วจึงเคลื่อนทัพกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๐

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเลื่อนยศจมื่นไวยวรนารถ แม่ทัพขึ้นเป็น พลตรี พระยาสุรศักดิมนตรี และพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๒ กับตราเครื่องราชอิสริยยศ จุลจอมเกล้าสำหรับตระกูล ตำแหน่งที่ ๒ ส่วนบรรดานายทหารและพลทหารต่างก็ได้รับบำเหน็ดความชอบทั่วหน้ากัน

ศึกครั้งที่เจ็ด พ.ศ. ๒๔๓๑

ศึกครั้งนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ในจดหมายเหตุเรื่องปราบฮ่อตอนท้ายเรื่องว่า "จดหมายเหตุที่

ได้มาเรื่องราวยังไม่ครบบริบูรณ์จึงยังมิได้เรียบเรียงลงไว้ในหนังสือเล่มนี้" แต่เรื่องที่จะเรียงต่อไป ได้จากจดหมายเหตุของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิมนตรี

ในเดือนกรกฎาคม ๒๔๓๐ ทางกรุงเทพ ฯ ได้รับรายงานว่า คำฮุม ลูกชายท้าวไลคนหนึ่ง คุมฮ่อรุกลงมายึดลงมาได้เมืองหลวงพระบางโดยง่าย เนื่องจากราษฎรพากันแตกตื่นมิได้คิดต่อสู้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเจ้านายท้าวพระยาหลวงพระบางหลงกลคำฮุม ซึ่งอ้างว่ามาดีไม่ใช่มาร้าย จะมาขอบุตรท้าวไลที่ไทยจับตัวมานั้น แล้วก็จะกลับไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้พลตรี พระยาสุรศักดิมนตรีเข้าเฝ้าทันที และมีพระกระแสรับสั่งว่า "เจ้าต้องเป็นแม่ทัพขึ้นไปปราบอีกครั้ง ส่วนการเสบียงอาหารนั้น ข้าจะให้กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ยกขึ้นไปเป็นกองเสบียงจัดการกำลังพาหนะอยู่ ณ เมืองพิชัย เตรียมไว้ส่งกองทัพเจ้า ส่วนตัวเจ้าต้องเตรียมตัวจัดกองทัพบกไปโดยเร็ว"

ทัพหน้าของไทย อันมีหลวงดัษกรปลาศ เป็นผู้บังคับบัญชาเคลื่อนออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

ข่าวต่อมาแจ้งว่า พวกฮ่อที่ยกเข้าสู่เมืองหลวงพระบาง เข้าเก็บทรัพย์สิ่งของของเจ้านายท้าวพระยาแล้ว ได้เผาคุ้มเจ้านครหลวงพระบาง บ้านเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชสัมพันธวงศ์ และบ้านท้าวพระยาลาว แล้วจับเอาครอบครัวราษฎรที่หนีพลัดพรากอยู่เล็กน้อย ยกหนีออกจากเมืองหลวงพระบาง เมื่อวันที่ ๑๑ มิถุนายน ๒๔๓๐ และเตรียมจะเข้าตีเมืองใส ซึ่งเป็นหัวเมืองสำคัญของหลวงพระบางต่อไป

ในการที่ทัพไทยจะยกขึ้นไปปราบฮ่อในพระราชอาณาเขตครั้งนี้ รัฐบาลฝรั่งเศสกับรัฐบาลไทยได้ปรึกษาตกลงกันว่า รัฐบาลฝรั่งเศสก็จะยกทัพขึ้นไปปราบฮ่อในเขตแดนของฝรั่งเศสด้วย เขตแดนของฝรั่งเศสที่กล่าวนี้ คือเขตแดนญวน ที่ฝรั่งเศสเข้าครอบครองอยู่ ฉะนั้นเพื่อให้เป็นการเรียบร้อยต่อกันทั้งสองฝ่าย รัฐบาลฝรั่งเศสและรัฐบาลไทยจึงจัดส่งเจ้าหน้าที่ไปกับกองทัพข้างละ ๒ นาย เจ้าหน้าที่ฝ่ายฝรั่งเศสที่ไปกับกองทัพไทย คือร้อยเอกคูเปต์กับร้อยโทนิคอลอง เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยที่ไปกับกองทัพฝรั่งเศส คือพระไพรัชพากย์ภักดี (ทวน บุนนาค) กับหลวงคำนวนคัคนานต์ (ศรี ปายะนันท์)

กองทัพไทยในความบัญชาของ พลตรี พระยาสุรศักดิมนตรี เคลื่อนออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๐ ถึงหลวงพระบางวันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

ก่อนที่กองทัพท่านจอมพลผู้เฒ่าของเราจะออกจากกรุงเทพ ฯ นั้น การภายในเมืองหลวงพระบางสงบราบคาบดีแล้ว ทหารไทยในความบังคับบัญชาของหลวงดัษกรปลาศก็เข้าตั้งรักษาความสงบแล้ว ม. ปาวีกงสุลฝรั่งเศส ณ เมืองหลวงพระบาง ได้นำความไปแจ้งแก่เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยที่เมืองหลวงพระบางว่า เขาได้รับหนังสือจากราชทูตและกงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพ ฯ ว่า กองทัพฝรั่งเศสจะยกจากเมืองลาวเลยมาตีเมืองไล ณ วันที่ ๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๐ ถ้าไม่พบกองทัพไทยและ ม. ปาวีแล้ว ก็จะยกล่วงเลยเข้ามาในอาณาเขตไทยทุกที ฉะนั้น ม. ปาวี ขออนุญาตไปพบทัพฝรั่งเศสที่เมืองไลก่อน ฝ่ายไทยเห็นเป็นการสมควร จึงจัดพาหนะ และทหารหมู่หนึ่งไปกับ ม. ปาวี ออกเดินทางไปเมื่อวันที่ ๒๘ มกราคม ๒๔๓๐ พอไปถึงเมืองงอยได้ไม่กี่วัน ทางเมืองงอยก็ได้ทราบว่าทัพฝรั่งเศสตีเมืองไลแตก และเคลื่อนลงมาตั้งอยู่ที่เมืองแถงอันเป็นเมืองในราชอาณาเขตไทยแล้ว ม. ปาวี ก็เร่งเดินทางไปเมืองแถง

ขณะนั้นทางเมืองหลวงพระบางได้รับข่าวว่า องบา ฮ่อในสิบสองจุไทยได้รุกเข้ามาในหัวพันห้าทั้งหก ตั้งอยู่ที่เมืองสมแอด ส่วนคำฮุม ที่เข้ามาตีเมืองหลวงพระบางนั้น เมื่อประจวบกับเมืองไลเสียแก่ฝรั่งเศส ก็มีหนังสือมายอมสารภาพผิดต่อไทยแต่โดยดีพร้อมกับท้าวไล

ฝ่ายไทย สันนิษฐานว่า ตามข่าวที่ว่าองบาก่อการกำเริบขึ้นนั้นคงไม่เป็นความจริง ความจริงมีแต่เพียงว่า เมื่อกองทัพฝรั่งเศสบุกเข้ามาในสิบสองจุไทยนั้น องบาเห็นว่าจะรับทัพฝรั่งเศสไว้ไม่อยู่ จึงหลบเข้ามาในหัวพันห้าทั้งหกเพื่อหากำลังที่จะรบพุ่งกับฝรั่ง-เศสต่อไป ซึ่งก็เป็นความจริง เพราะต่อมาไม่ช้า องบาก็มีหนังสือมาเล่าเหตุการณ์ให้ฝ่ายไทยฟังโดยละเอียด

ขณะที่กองทัพใหญ่ของไทยยังยกขึ้นมาไม่ถึงเมืองหลวงพระบางนั้นทัพฝรั่งเศสที่ยกลงมาที่เมืองแถง พักอยู่ที่เมืองแถง ๒๐ วัน แล้วยกตามพวกฮ่อไปทางเมืองม่วย เมืองลา หัวเมืองต่าง ๆ เหล่านั้นต่างแจ้งข่าวมายังเมืองหลวงพระบาง ขอให้ยกทหารขึ้นไปรักษาอาณาเขต และให้กองทัพฝรั่งเศสถอยออกไปนอกราชอาณาเขตไทย

อนึ่ง เมื่อทัพฝรั่งเศสออกเดินทางไปตีเมืองม่วย เมืองลาได้เพียงวันเดียว ม. ปาวี ก็เดินทางมาถึงเมืองแถง ระหว่างทางเมืองหลวงพระบางกับเมืองแถงนั้น ม. ปาวี เกือบเสียชีวิต ๒ ครั้ง คือจมน้ำครั้งหนึ่ง และฮ่อเข้ามาทำร้ายอีกครั้งหนึ่ง แต่ทหารไทยที่ไปช่วยเหลือไว้ได้ เมื่อเดินทางมาถึงเมืองแถงแล้ว ม. ปาวี ได้ติดตามทัพฝรั่งเศสไปยังเมืองม่วย เมืองลา

ทางเมืองหลวงพระบางได้ทราบรายงานต่าง ๆ เหล่านี้แล้ว เห็นเป็นการสมควรที่จะขึ้นไปรักษาชายแดนไว้ให้มั่นคง หลวง

ดัษกรปลาศจึงคุมพลยกขึ้นไปรักษาเมืองแถง ตั้งมั่นอยู่ที่ค่ายเชียงแล และทัพไทยอีกส่วนหนึ่ง ได้ยกจากเมืองหลวงพระบางเข้ารักษาเมืองสำคัญ ๆ ในหัวพันห้าทั้งหก คือเมืองซ่อน เมืองแวน เมืองสมแอด และเมืองเชียงค้อ

ม. ปาวี ตามไปทันทัพฝรั่งเศสแล้ว ก็ติดทัพฝรั่งเศสไปถึงเมืองไล ณ เมืองไลม. ปาวี ได้พบผู้แทนฝ่ายไทยที่ติดตามทัพฝรั่งเศสไปด้วย เมื่อ ม. ปาวี ทำหน้าที่ของตนเรียบร้อยแล้ว ก็เดินทางกลับเมืองหลวงพระบาง เพื่อพบกับทัพใหญ่ของไทย

เมื่อทัพใหญ่ของไทยไปถึงเมืองหลวงพระบางแล้วนั้นผู้แทนฝ่ายฝรั่งเศส ๒ นาย ที่ติดตามไปกับไทย ได้ขออนุญาตแม่ทัพขึ้นไปตรวจทำแผนที่ตามลำน้ำอู และจะไปฟังข่าว ม. ปาวีด้วย แม่ทัพของเราอนุญาตให้ ผู้แทนฝ่ายฝรั่งเศสก็เดินทางสำรวจดินแดนเรื่อยไป เมื่อไปพบกับ ม. ปาวีแล้ว ก็เดินทางกลับมายังเมืองหลวงพระบางพร้อมกัน

ขณะนั้นเป็นเวลาใกล้ฤดูฝน แม่ทัพของเราเห็นว่า ทัพใหญ่ที่ไปรักษาชายแดนทางสิบสองจุไทย จะเจ็บป่วยล้มตายและขาดเสบียงอาหาร จึงมีคำสั่งให้ถอยกลับมาเมืองหลวงพระบาง

ม. ปาวี กับผู้แทนฝ่ายฝรั่งเศสลงมาถึงเมืองหลวงพระบางแล้ว ได้ชี้แจงแก่แม่ทัพไทยว่า จะขอกลับขึ้นไปยังเมืองฮานอย

โดยเร็วก่อนฝนตกชุก อยากจะไปทางเมืองหัวพันห้าทั้งหก เพื่อพบกับกองทัพฝรั่งเศส ซึ่งยกมาตั้งอยู่ใกล้ ๆ ตำบลนั้นด้วย ม. ปาวี กับร้อยเอกคูเปต์ จะร่วมทางกันไปก่อนแล้วจึงจะแยกกันภายหลัง แม่ทัพได้พิจารณาเหตุการณ์โดยรอบด้านแล้ว จึงอนุญาตให้ และจัดให้หลวงดัษกรปลาศเป็นหัวหน้าคุมไพร่พลเสบียงอาหารและยานพาหนะตามสมควรไปส่ง ม. ปาวี กับร้อยเอกคูเปต์

เมื่อหลวงดัษกรปลาศ พา ม. ปาวีกับร้อยเอกคูเปต์เดินทางไปถึงเมืองเชียงซาง แขวงสิบสองจุไทย พบองบา นายฮ่อท่าขวากับนายฮ่ออื่น ๆ อีก ๘—๙ คน มาคอยรับอยู่ที่นั้น องบาได้ทำเสาธงสูงและได้ชักธงช้างไว้ปลายเสา แสดงว่าเขาอยู่ในร่มธงของประเทศไทย ม. ปาวีได้พยายามชักชวนองบาให้เข้ากับตนและจะพาไปเมืองฮานอยด้วย แต่องบาปฏิเสธ นอกจากนั้นระหว่างทางที่หลวงดัษกรปลาศผ่านไป พวกฮ่อที่เคยก่อการร้ายขึ้นในที่ต่าง ๆ พากันเข้ามาสวามิภักดิ์อยู่มิขาด

ฝ่ายร้อยโทนิคอลอง ผู้แทนฝ่ายฝรั่งเศสประจำกองทัพไทยที่ยังอยู่เมืองหลวงพระบางนั้น ก็มิได้ปล่อยให้เวลาล่วงไปโดยเปล่าประโยชน์ ได้ขออนุญาตแม่ทัพไทยสำรวจทำแผนที่เมืองหลวงพระบาง เมื่อทำเสร็จแล้วก็ขออนุญาตขึ้นไปเมืองงอย อ้างว่าจะไปรอรับ ม. ปาวี กับร้อยเอกคูเปต์

ทัพใหญ่ของไทยตั้งมั่นอยู่ที่หลวงพระบาง ๘ เดือน ระหว่าง ๘ เดือนนั้น เป็นเวลาคุมเชิงกันระหว่างทัพฝรั่งเศสกับทัพไทย ม. ปาวีกับผู้แทนฝ่ายฝรั่งเศส ๒ นายประจำไทย ได้ทำหน้าที่ของเขาอย่างเต็มกำลัง เพื่อการขยายตัวของจักรวรรดิฝรั่งเศส น่าอนาถที่องบาและหัวหน้าฮ่อคนสำคัญ ๆ ซึ่งมีความจงรักภักดีต่อไทยพากันล้มตายลงในเวลาใกล้ ๆ กัน ทำให้พวกฮ่อแตกก๊กแตกเหล่ากัน และก่อการกำเริบขึ้นในพระราชอาณาเขตหลายแห่ง ทางทัพใหญ่ได้ทราบข่าวเสมอว่า ม. ปาวีได้เที่ยวเกลี้ยกล่อมพวกฮ่อเหล่านั้น และได้โฆษณาว่าเมืองหลวงพระบาง หัวพันห้าทั้งหกและสิบสองจุไทย เป็นของฝรั่งเศสแล้ว พวกฮ่อหลงเชื่อ ก็เข้าเป็นพวกฝรั่งเศสมากขึ้น และขัดแข็งอำนาจของไทยมากขึ้นด้วย ทัพฝรั่งเศสก็ได้รุกเรื่อยลงมาตามหัวบ้านหัวเมืองสำคัญ ๆ ในสิบสองจุไทยจนมาประชิดเมืองแถงซึ่งมีทหารไทยส่วนหนึ่งตั้งรักษาการณ์อยู่

ทัพใหญ่ของไทยจึงเคลื่อนออกจากเมืองหลวงพระบาง เมื่อวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ๒๔๓๑ ถึงเมืองแถง วันที่ ๑๔ ธันวาคม ๒๔๓๑ หลวงดัษกรปลาศจัดทหารลงมารับแม่ทัพที่ท่าเรือจอด ม. ปาวีกับนายทหารฝรั่งเศส ๓ นาย และทหารญวนประมาณ ๖๐ คน มาคอยรับกองทัพอยู่ที่เมืองเชียงแล ม. ปาวีได้แจ้งต่อแม่ทัพของเราว่า ม. เปนนากา ผู้บังคับการฝรั่งเศสที่เมืองลาจะขอพบ

กับแม่ทัพไทยที่เมืองแถง เพื่อหารือราชการเกี่ยวกับแคว้นสิบสองจุไทย แม่ทัพของเราตอบว่า ดีแล้ว ยินดีที่จะพบกันที่เมืองแถง เพราะเดิมตั้งใจว่าจะเดินทัพไปให้ถึงเมืองไล

ระหว่างที่ทัพไทยกำลังรอ ม. เปนนากา ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสอยู่ที่เมืองแถงนั้น ม. ปาวี ได้เข้าพบแม่ทัพของเราทุกวัน ค่อย ๆ แถลงเจตน์จำนงของฝ่ายฝรั่งเศสให้ฝ่ายไทยทราบยิ่งขึ้นทุกที จนในที่สุด ม. ปาวี ได้อ้างว่าเมืองแถงและสิบสองจุไทยและหัวพันห้าทั้งหกเป็นเมืองขึ้นของญวนโดยแท้ บัดนี้รัฐบาลฝรั่งเศสได้มีคำสั่งให้ ม. ปาวีมาจัดการรักษาเมืองที่กล่าวนี้แล้วทั้งสิ้น ขอให้ทัพไทยถอนออกจากเมืองเหล่านี้

เมื่อจอมพลผู้เฒ่า ทราบเจตนาของฝรั่งเศสเช่นนั้น ได้ยืนยันสิทธิและอำนาจของไทยเหนือดินแดนเหล่านี้ และปฏิเสธ ไม่ยอมถอนทหารจนกว่าจะได้รับคำสั่งจากรัฐบาล

ครั้น ม. เปนนากา เดินทางมาถึงเมืองแถงแล้ว ทัพฝรั่งเศสและทัพไทยได้ทำความตกลงกัน เป็นลายลักษณ์อักษร เมื่อวันที่ ๒๒ ธันวาคม ๒๔๓๑ มีความสำคัญดังต่อไปนี้

๑. ในระหว่างที่รัฐบาลทั้งสองฝ่ายยังมิได้ตกลงกัน ทหารฝรั่งเศสจะตั้งอยู่ในสิบสองจุไทย ทหารไทยจะตั้งอยู่ในหัวพันห้าทั้งหกและเมืองพวน ต่างฝ่ายต่างจะไม่ล่วงไปในเขตของกันและกัน

๒. ที่เมืองแถงนั้น ทหารไทย และทหารฝรั่งเศส จะตั้งรักษาอยู่ด้วยกันจนกว่ารัฐบาลทั้งสองฝ่ายจะตกลงกัน

๓. ไทยและฝรั่งเศสจะช่วยกันปราบฮ่อที่เป็นโจรผู้ร้ายอยู่ตามเขตของตนให้สงบราบคาบ

เมื่อตกลงกันเรียบร้อยแล้ว แม่ทัพไทยได้แยกย้ายนายทัพนายกองที่ชำนาญในภูมิประเทศและเชิงอาวุธ ไปตั้งประจำการรักษาด่านทางในที่สำคัญหลายแห่งเป็นที่มั่นใจว่า พอจะรักษาเขตแดนและระงับเหตุที่พวกฮ่อจะก่อการกำเริบได้โดยเรียบร้อยแล้ว จึงถอยทัพใหญ่กลับมาตั้งอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง

ระหว่างที่ทัพใหญ่ลงมาพักอยู่ที่หลวงพระบางนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสพยายามที่จะให้ทหารไทยที่ตั้งรักษาอยู่ที่เมืองแถงนั้นถอยลงมา แต่แม่ทัพของเราปฏิเสธอย่างเด็ดขาดและแจ้งว่า พร้อมเสมอที่จะรบกับฝรั่งเศส ฝรั่งเศสจึงสงบอยู่

ทหารไทยที่ตั้งรักษาดินแดนอยู่ในที่ต่าง ๆ พยายามปราบฮ่อที่ก่อการกำเริบจนราบคาบ เมื่อทางกรุงเทพฯ เห็นว่า เหตุการณ์สงบดีแล้ว จึงเรียกกองทัพกลับ เจ้านครหลวงพระบางได้มาร้องไห้รำพันกับแม่ทัพของเราว่า กลัวฮ่อและฝรั่งเศสจะรบกวนในเมื่อทัพไทยกลับเสียแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระพลัสดา

ปลัดทัพ เป็นข้าหลวงบังคับการฝ่ายทหารอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง กับให้หลวงดัษกรปลาศอยู่ช่วยราชการด้วย

ครั้น ณ วันที่ ๒๓ มกราคม ๒๔๓๒ ทัพใหญ่ของไทยก็เคลื่อนออกจากเมืองหลวงพระบาง ถึงกรุงเทพ ฯ โดยสวัสดีมีชัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานยศ บรรดาศักดิ์ และเครื่องราชอิสริยาภรณ์ แก่บรรดาแม่ทัพนายกองตามสมควรแก่ความชอบทุกคน

พิมพ์ที่ มิตรนราการพิมพ์ 259/142 อาคารพิบูลเวศม์ สุขุมวิท 71 กรุงเทพ 11 โทร.3920146 นายนรา กฤฒินันท์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2522